

گشتی در «ری» و سیری در تاریخ آن

مژده جعفری

قرار گرفتن کوهها و کویر، وجود آب و نیز بهینه گسترده‌ای از زمینهای حاصلخیز موجب پیدایش شهر ری شدند و سرنوشت آن و فرزند آن، یعنی تهران آتی را رقم زدند. بنا به گفته مصطفوی، صاحب کتاب آثار تاریخی ایران: «ری از نظر شوکت و عظمت با هگمتانه (همدان) برابری می‌کرد و در پاره‌ای از این ادوار محل استقرار حکومت مرکزی یعنی پایتخت مادها (همزمان با اکباتان) نیز بوده است. شهر ری واجد دو دوره حیات تاریخی مشخص و معین است: دوره ایران باستان و دوره مربوط به عهد اسلامی. می‌توان بدون تردید ری را یکی از مهمترین مراکز دینی ایران در ادوار مختلف تمدن این کشور دانست و به همین دلیل است که ری از دیرباز از شهرهای مهم و در برخی از دورانها نیز پایتخت بوده است، دفتینه‌ها و خزینه‌ها هنوز هم در خاک ری نهفته است.

ورود آریاها در حدود هزاره دوم پیش از میلاد به ری و استقرار شعبه‌ای از آنها در مسیر حرکت خود به شمال و غرب، آثاری از خود بر جای گذاشته که شواهد آن به صورت کوره‌های سفال‌پزی در کهریزک و نیز در سال ۱۳۷۳ در تپه معمورین به‌دست آمده است. پس از ورود آریاییها که مهمترین آنها مادها و پارتها هستند و در آمیختن آنها (مادها) با بومیانی که پیش از آنها در این

چشمه‌علی در هزاره هفتم پیش از میلاد از نخستین نقاط استقرار اقوام بومی فلات مرکزی ایران بوده است. این اقوام به علت وجود این چشمه پرآب در آنجا گرد آمده و دارای فرهنگ، تمدن، زبان و وضعیت پیشرفته‌ای بوده‌اند. بررسیهای باستان‌شناسی نشان می‌دهد تمدنی که در این نواحی به وجود آمده با برخی نقاط دیگر ایران که مدنیت و فرهنگ درخورد توجهی داشته مرتبط بوده است. این نقاط عبارت‌اند از: سیلک کاشان، قره‌تپه شهریار، اسماعیل‌آباد و ... که با هم در یک حوزه فرهنگی قرار داشته‌اند و گسترش و نفوذ جوامع پیش از تاریخ را در این محدوده نشان می‌دهند. نخستین آثار تمدن چشمه‌علی، به‌ویژه در تولید سفالینه‌های سرخ که با رنگ سیاه یا قهوه‌ای پررنگ تصاویری بر آنها نقش شده است، پدیدار شد. تقریباً در همین دوران گروهی از انسانهای آن عصر در اطراف زمینهای قابل کشت اطراف کوهستان البرز که بین کویر و کوه واقع است، اسکان یافتند. البته استقرار در ری به مراتب پیش از دیگر جاها و به‌گونه‌ای پایدار توسعه یافت، زیرا این شهر از موقعیت استراتژیکی خاصی برخوردار است. ری در مکانی قرار دارد که جاده‌هایی که شرق و غرب و شمال و جنوب ایران را به یکدیگر متصل می‌کنند، ناگزیر از آن می‌گذرند. بنابراین، نحوه

سوزمین مستقر بودند این سرزمین بندی در مادها به رماد رازی یا «راگا، راگس» قرار گرفت (در سال ۵۵۰-۷۲۰ ق.م). با پیروزی کوروش بر جد خود آژیدهاک در سال ۵۵۰ قبل از میلاد، پایه‌های اولین امپراطوری بزرگ جهانی پی‌ریزی شده که مدت دو قرن تا سال ۳۳۰ قبل از میلاد دوام یافت. این امپراطوری علاوه بر سرزمینهای واقع در محدوده حکومت ماد، از شرق تا سند، و از غرب تا آسیای صغیر را نیز در بر می‌گرفت. در تقسیم‌بندی داخلی تغییرات چندانی نسبت به دوره ماد داده نشد و ایالات مادی همچنان با همان نام بر جای ماندند. در این دوره این منطقه در محدوده «رک» قرار داشته است. در بند ۱۲ از ستون ۱ متن پارسی باستان کتیبه بیستون چنین آمده است: «داریوش شاه گوید: پس از آن، «فرورتیش» یا سوران کم‌گریخت، سرزمین «ری» نام در ماد آن سو روانه شد.» در بند ۱۱ ستون ۳ متن پارسی باستان بار دیگر از ری نام برده می‌شود. داریوش شاه می‌گوید: «پس از آن من سپاه پارسی را از ری نزد ویشتاسپ فرستادم...»

اسکندر مقدونی در تعقیب داریوش سوم از راه همدان به ری وارد شد و ویرانه‌ها بار آورد. با سقوط امپراطوری هخامنشی از سال ۳۰۰ قبل از میلاد توسط اسکندر مقدونی و مرگ او در سال ۲۳۲ قبل از میلاد در بابل، امپراطوری بزرگ هخامنشی که در مدت شش سال حکومت وی بدون هیچ تئیراتی در تشکیلات ایالتی باقی مانده بود، بلافاصله پس از مرگ وی به دست سردارانش تقسیم شد و در این میان سلوکوس، سردار نامی او، با غلبه بر آنتیگون قسمت اعظم آسیای غربی را تصرف نمود و سلسله سلوکی را در سال ۳۱۲ قبل از میلاد تشکیل داد.

سلوکیان به پیروی از سیاست جهانداری اسکندر، سعی در جذب فرهنگ و تمدن کشورهای مغلوب در فرهنگ و تمدن یونان داشتند، اما یونانیان ایران را به کلی مملکت بیگانه‌ای نمی‌دانستند. از این رو محققین سلسله سلوکی را سلسله‌ای ایرانی - یونانی می‌دانستند و این افکار در ابعاد وسیعی در ایران تأثیر داشته‌اند. این تأثیر را در طی دوره یونانی‌نمایی در ایران که دقیقاً از پایه‌گذاری دودمان سلوکی آغاز می‌شود و تقریباً به دوره پارتیان و در برخی جهات نیز به اندکی پس از آن می‌رسد، می‌توان یافت. در دوره زمامداری سلوکوس، معروف به نیکاتور (۳۱۲-۲۸۰ قبل از میلاد) زلزله‌ای مهیب ری را ویران نمود. سلوکوس فرمان داد مجدداً شهری بر ویرانه‌های ری ساخته شود. پس از جبران خرابیها، ری را به مناسبت نام موطن خود «اروپوس» نامید و به همین علت در دوره

«اسپندی» پیوندهای داشته‌اند.

اردشیر اول بنیانگذار سلسله ساسانی در سال ۲۲۳ میلادی با شکست اردوان پنجم، حکومت ساسانی را بر اساس بنیاد وحدت مذهبی و ستایش اهورامزدا پایه‌گذاری کرد. در این دوره آتشکده‌های مهمی در نقاط مختلف

ایران با تفکر خاص ساخته شدند که هر کدام به طبقه‌ای خاص اختصاص داشته‌اند. از این دوره آثار قابل توجهی در خطه ری بر جای مانده است که زینت بخش موزه‌ها هستند. از جمله گنجینه‌های زیبایی که از تپه عشق آباد به دست آمده در فهرست بزرگ و درباریان شاپور یکم، از دبیری از ری به نام «ارشئات دبیر از مهرانها و از شهر ری» نام می‌برد.

در این دوره ری دارای ضرابخانه معتبری بوده است. در موزه ارهیتاژ نمونه‌ای از سکه‌های دوره ساسانی وجود دارد که بر روی آنها نام ضرابخانه ری به صورت «ldy» (ری) نوشته شده است.

با حمله اعراب، ایران که دارای قدرتمندترین شاهنشاهی بعد از هخامنشیان از پای درآمد، بسیاری از تاهها و تقسیمات قبیل از استقرار اعراب تحت تأثیر غلبه زبان عربی قرار گرفته و تغییراتی در آنها ایجاد شد. به نوشته طبری سال ۲۲ هجری سپاه عربی به فرماندهی نعیم بن مقرن به ری حمله برد و سردار ساسانی، سپید سیاوش پسر بهرام چوبین، مرزبان ری را شکست داد.

در خلافت حضرت علی(ع)، «یزیدین قیس الارجبی» والی

ری بود که به دستور معاویه بن ابی سفیان از کار برکنار، و زیاد ابن امیه در سال ۵۱ هجری قمری به جای وی منصوب شد. در واقع مقدمات فاجعه کربلا وعده حکومت ری به عمر سعد و شمر بن ذی الجوشن بود. در سال ۷۵-۹۵ قمری حجاج بن یوسف ثقفی والی ری شد. پس از قیام ابومسلم خراسانی (سیاه جامگان) و برانداختن حکومت بنی امیه، ابومسلم رو به ری آورد و ری را مقر فرماندهی خود قرار داد.

ایالت مرزی دوران خلافت عباسیان در این ناحیه مدت‌ها همان منطقه قدیمی مادها که در آن زمان جبال (کوهستان) نامیده می‌شد، بود. ایالتی که سرزمینهای همان را در بر می‌گرفت. مرکز آن شهر ری بود. چهار شهر بزرگ قرمیسین (کرمانشاه)، هگمتانه، ری و اصفهان از زمان قدیم بزرگترین شهرهای نواحی چهارگانه ایالت جبال بود.

«شهر ری» که در گوشه شمال شرقی ایالت جبال واقع است و نویسندگان عرب معمولاً آن را به صورت «الری» می‌نویسند، در واقع همان است که یونانیان آن را «rhages» می‌گفتند. در زمان خلفای عباسی نام

رسمی و دولتی ری «محمديه» بود. از این جهت که محمد - که همان مهدی خلیفه عباسی است - در زمان خلافت پدرش منصور در ری اقامت گزید و بیشتر آن شهر را تجدید عمارت نمود.

محمديه مهم‌ترین ضرابخانه آن ایالت بود و نام آن روی بسیاری از سکه‌های دوره خلفای عباسی دیده می‌شود. در زمان قدیم مهم‌ترین نواحی ری از حیث حاصلخیزی عبارت بود از روستای روده (الروده) و نیز پشافویه که هنوز با نام «فشافویه» باقی است. در سال ۶۱۷ مغولان ری را گرفته، آن را غارت کردند و پس از آن ری دیگر آباد نشد و اهلی به دو شهر ورامین و تهران نقل مکان کردند. به همین جهت ابنیه تاریخی آباد کنونی شهر ری عموماً مربوط به دوران بعد از مغول بوده که یا بقایای ابنیه قدیمیتر است که به صورت ویران نگهداری می‌شود و یا ابنیه بیرون از شهر باستانی ری است که از ویرانی و آسیب تا حدی برکنار مانده است. در دوره ایلخانان، بعد از مرگ سلطان ابوسعید بهادرخان در سال ۷۲۶ قمری و تجزیه سرزمین تحت تسلط وی، منطقه ری تحت حکومت تغایمور در آمد (۷۲۹-۷۵۹ ه.ق.). در سال ۷۸۶ قمری ری به تصرف تیمور درآمد. پس از روی کار آمدن دولت صفوی، شاه طهماسب اول در سال ۹۲۳ قمری وارد ری شد و در سال ۹۴۴ قمری بنای مقبره حضرت عبدالعظیم به دستور وی ساخته شد. از این دره بناهای

مذهبی زیادی در منطقه ری ساخته شده است. به سال ۱۱۲۸ قمری دولت صفوی به دست نادرشاه افشار مقرض شد. در این دوره با توجه به پرداختن جنگ در بیشتر نقاط کشور و لشکرکشیهای متعدد به خارج از ایران، فرصتی برای نادر به منظور رسیدگی به اوضاع عمومی دست نداد. در دوره زندیه آبادانی و سیاست اجتماعی معطوف به نقاط خاصی شده بود و جنبه عمومی پیدا نکرد. از سال ۱۲۰ قمری با روی کار آمدن قاجار نظر خاصی نسبت به پاره‌ای از بناهای مذهبی ری پیدا شد، بارگاه حضرت عبدالعظیم و دیگر بناهای مذهبی پراکنده ری مرمت شدند که این روند تا دوره پهلوی نیز ادامه یافت.

چشمه علی

شناخت محیط از کنجکاوهای انسان در طول تاریخ بوده است. بسیاری از فعل و انفعالات زمین‌شناسی، آثار فیزیکی و فرهنگی باارزش در محیط باقی گذاشته‌اند. در عهده‌ی که آن را می‌توان بین ۱۰۰۰۰-۱۵۰۰۰ سال قبل از میلاد قرار داد، تغییرات تدریجی آب و هوا صورت گرفت. عهد بارانی از بین رفت و عهد خشک که هنوز هم ادامه دارد، جانشین آن گردید.

در این زمان انسان پیش از تاریخ که بیشتر در نجد ایران می‌زیست، در پناهگاههای سنگی و غارهای طبیعی به صورت گروهی زندگی می‌کرد. (وجود چشمه‌های زیرزمینی در دستها و کوهها به پیدایش حیات در پیرامون آنها ندوام بخشیده است. برخی کانون تراکم فسیلها نیز در اطراف چشمه‌سارها وجود دارند).

خشک شدن روزافزون دره‌ها که معلول پیشرفت دوره بی‌بی بود، موجب تغییراتی ژرف در شرایط زندگی انسان گردید. دریاچه عظیم مرکزی کوچک شد و سواحل آن - که رودها در آن گل و لای حاصلخیز به جا گذاشته بود - از مراتع و مرغزارهای وافر پوشیده گردید. جانورانی که در کوهها می‌زیستند، به سمت چمنزارها و علفزارهایی که تازه پدید آمده بود، فرود آمدند. انسان که با شکار زیست می‌کرد، از پناهگاههای سنگی و غارها خارج شد، و آنها را تعقیب و صید می‌کرد. رفت‌وآمدهای انسان اولیه به دنبال شکار و برگشت به غار و تکرار آن در روزها و سالیان متوالی سبب شد که از محیط زیست و طبیعت اطراف شناخت پیدا کند و با شناسایی گیاهان و میوه‌های خوراکی جنگلی و غلات خودرو (بوحشی) از آنها برای ارتزاق استفاده نماید. به مرور زمان از مواد غذایی پیرامون خویش استفاده کرد و با اتمام آن به ناچار برای تهیه میوه‌جات و غلات به دور دستها روی آورد و بعدها به این فکر افتاد که مواد غذایی مورد نیاز خود را در محیط زیست خویش کشت کند تا دسترسی به آن آسان باشد و این

سفالی را با الهام از محیط پیرامون به خصوص گیاهان، حیوانات و پرندگان و با استفاده از رنگهای گیاهی و بعدها معدنی، سطوح آنها را تزئین و نقاشی کردند.

سفالگر آنجا ابتدا طبیعت پر دزد (رتالیسم) بود و هر آنچه اطراف خویش می‌دید، تصویر می‌کرد. تنوع گیاهان، پرندگان و وحوش سبب شده بود که ساکنان چشمه‌علی از آنها به عنوان الگو و مدل نقاشی استفاده کرده و در تزئین تابلوی خویش (ظروف سفالی) از آن استفاده کنند. وی در آغاز تمایل بیشتری به ترسیم نقوش هندسی ساده و بعدها تصاویر حیوانات و پرندگان نظیر بز کوهی، مارال، شترمرغ به صورت پشت سر هم و یا مجزا و در فواصل، مرغان ماهی‌خواری شبیه به فلامینگو و انواع گیاهان داشته بود.

وضعیت جغرافیایی

چشمه‌های معروف پرآب و مصفا در شش کیلومتری جنوب شرقی تهران (به بیان دیگر شمال شهر قدیم ری)، در یای صخره‌ای عظیم از میان رشته‌کوه کم‌ارتفاع از دل سنگ بیرون می‌آید و جلوه و منظره زیبایی از طبیعت به محیط اطراف خود می‌بخشد: اول به سوی جنوب و سپس

به طرف جنوب شرقی جاری می‌گردد و

جلگه ری و مزارع محدوده مسیر خود را

سیراب می‌نماید. این چشمه را

«چشمه‌علی» می‌گویند و در حال حاضر

در داخل بافت متراکم مسکونی به

صورت فضای باز قرار گرفته است. سائیدگیهای اطراف چشمه و مظهر آن و عمق طبیعی، زیلا آن حکایات از کهنگی و قدمت چشمه دارد.

منطقه چشمه‌علی دارای ارتفاعات بلندی در تمام منطقه

است که از شرق به کوه بی‌بی‌شهربانو، از شمال به

خیابان سیمان و میدان صفییه، از غرب به جاده سوم و از

جنوب به خیابان چشمه‌علی و این بابونه محدود می‌گردد.

ارتفاعات آن از جنوب غربی به شمال شرقی کشیده

می‌شوند که دارای شیب فوق‌العاده زیادی در یال شمالی

و جنوب غرب خود بوده و بلندترین نقطه را در بالای

چشمه‌علی داراست. مناطق نسبتاً پست و مسطح محل،

در جنوب شرقی و بخش کمی در مشرق و جنوب آن قرار

دارد. کم‌ارتفاعترین نقطه محل را مظهر چشمه‌علی در

جنوب غربی محل که در زیر صخره بندی قرار گرفته و

دارای آب دائمی است، تشکیل می‌دهد که آب آن از

جنوب غربی چشمه از طریق کانال زیرزمینی به خارج

هدایت می‌شود. بجز فضای سبز جوار چشمه و منبع قدیم

سازمان آب در شمال و نقطه‌ای در شرق، بقیه محل فاقد پوشش گیاهی و فضای سبز است. باید گفت که در روزگار

سراغی در کشاورزی بوده است. طبعی سوهندی که از طریق پژوهشهای باستان‌شناسی حاصل گردیده، نخستین مواد غذایی را که انسان اولیه کشت کرد، گندم و جو بود. اما لازمه کشاورزی حضور در کنار مزرعه و سامان دادن به کشت و انجام امور مربوط به آن است، لذا غار را رها کرده، با ساختن کلبه‌ای از چینه، گل و شاخ و برگ درختان در آن استقرار یافت. با اسکان چند مزرعه‌دار و کشاورز در یک مکان و به مرور زمان با افزایش مسکن، دهکده کوچکی هویت یافت و این یکجانشینی خود سراغاز شهرنشینی (تمدن) و شهرسازی شد. اما برای کشاورزی نیاز مبرم به آب بود، لاجرم می‌بایست در مکانی اقدام به استقرار کشاورزی می‌کرد که منابع فراوان آب وجود داشته باشد. یکی از مراکز که به حد کافی آب در آنجا وجود داشته «چشمه‌علی» بوده و است. (البته این چشمه پس از ورود دین اسلام به ری، به نام حضرت علی پسرعمو و داماد پیامبر اکرم (ص) اسلام «چشمه عری» نام گرفت و قبل از آن، در زمان اشکانیان «شهر سورن» نامیده می‌شد که متعاقباً توضیح داده می‌شود).

ساکنان چشمه‌علی برای درمان ماندن از بلایای طبیعی

همچون سیل، سعی کردند محلی را انتخاب کنند که از

سطح دشت بالاتر باشند تا از سیلاب مصون، و در همین

حال به آب نیز دسترسی داشته باشند. بهترین مکانی که

می‌توانست دو هدف اساسی یعنی امنیت و آب را تأمین

کند، استقرار در پای کوه چشمه‌علی بود، زیرا هم به آب

کافی دسترسی داشت و هم این که از بلایای طبیعی

درمان بود. در عین حال کوه چشمه‌علی بلندترین محلی

بود که به زمینها، مرغزارها و کشتزارهای اطراف اشراف

داشت.

حیوانات و پرندگان نیز محتاج آبشخور بودند، لذا برای

خوردن آب به لب چشمه می‌آمدند و ساکنان چشمه‌علی

نیز آنها را به دام انداخته، با اهلی کردن حیوانات از آنها

نگهداری و به پرورش آنها همت گماشتند که خود سراغاز

دامداری شده است (نخستین حیوانی که ساکنان

چشمه‌علی اهلی و پرورش دادند، بز کوهی بود).

اینها از وظایف مردان آنجا بود. اما زن نیز در آن جامعه

بدوی بیکار نبود و دارای وظایف مشخصی بود و این از

تقسیم کار در جامعه آن روز حکایت داشت. زن چشمه‌علی

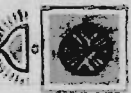
علاوه بر کمک در کار مزرعه و رسیدگی به امور آشپزخانه،

تهیه ظروف سفالی (به خصوص ظروف پخت و پز) را نیز

برعهده داشت و به عبارتی دیگر، می‌توان گفت نخستین

سفالگران زنان بودند. آنها با تقلید از طبیعت و با ذوق و

سلیقه شخصی مبادرت به ساخت سفال یا دست و به صورت دست‌ساز کرد. با مهارت و صحنایذیر ظروف

قدیم آب این چشمه بیش از امروز بود. از آن زمان که کاریزهایی در فواصل بالاتر آن، در دامنه جنوبی جلگه تهران حفر کرده‌اند، آب به مقدار زیادی کم شد؛ چنان که اکنون در فصل پاییز یک سنگ و نیم بیشتر آب ندارد.

نهر سورین یا روده (چشمه علی فعلی)

در دوران تاریخی، به‌ویژه در عصر اشکانیان و ساسانیان، این محل دارای فعالیت کشاورزی و سکونت و حتی صنعتی بود و نام این نهر به حکم منابع «سورین» نامگذاری شده که مظاهراً به خاندان بزرگ سورن منسوب است و بر طبق قراین، این نهر همان «چشمه علی» زمان ماست.

این رود از بازاری به نام «بازار روده» می‌گذشته که کهنه‌ترین و قدیمی‌ترین بازارهای ری بوده است. این بازار طولانی که در ری برین قرار داشته، قسمت علیای آن را سرروده یا راس‌الروده، و میانه آن را قطب‌الروده یا وسط روده و پایین آن را «اسفل روده» می‌گفته‌اند. به علت عبور نهر سورین از «بازار روده» آن را «روده» نیز گفته‌اند.

این رود در اثر جریان مداوم چندین هزار سال، بستری عمیق پیدا کرده که ظاهراً در دوره آبادی، روی آن را با طاقی از آجر پوشانده بوده‌اند و در فواصل با نردبان از آب آن استفاده می‌کردند.

فعالیت‌های باستان‌شناسی و کشفیات

تمام اطلاعات و دانش‌های چشمه‌علی، زمانی بر انسان عصر حاضر روشن شد که کاوش‌های باستان‌شناسی بر روی تپه صورت گرفت.

بر اثر حفاری‌های علمی که در سال ۱۹۲۳ توسط دانشگاه‌های فیلادلفیا و بوستون زیر نظر دکتر اشمیت در تپه همجوار چشمه انجام شد، آثار مربوط به هزاره چهارم قبل از میلاد کشف شده است. این آثار متعلق به دوران قبل از مفرغ یعنی دوران کشاورزی است که در ردیف تمدن‌های قدیمی ماوراءالنهر و بین‌النهرین قرار دارد.

اولین اقدامی که درباره کشف آثار تمدن باستانی در اطراف چشمه‌علی به عمل آمده، مربوط به سال ۱۷۹۷ میلادی است که در این سال اولیه به جست‌وجوی ویرانه‌های ری پرداخت، ولی توفیقی نیافت. گام‌های بعدی با ژنرال گاردان و تروپلیه (از همراهان وی) بوده است. در کاوش‌های علمی که سال ۱۹۳۵ به کوشش هیاتی آمریکایی به ریاست دکتر اریک اشمیت در دامنه جنوبی کوه چشمه‌علی و اراضی مشرف به باغ صفاییه در ری به عمل آمده، با ظرف قرمز سفالین و منقش متعلق به حدود شش تا چهار هزار سال قبل کشف و معلوم گردید

که در کنار و امتداد آب صاف زلال این چشمه قدیمی مردمی متمن می‌زیسته‌اند و همانند ساکنان دیگر نقاط سرزمین باستانی ایران عزیز از خود یادگارهایی به‌جا نهاده‌اند (گزارش‌های مورخی از دکتر اشمیت در این باب در بوستون موزه دانشگاه پنسیلوانیا، فیلادلفیا، شماره‌های ژانویه ۱۹۲۵، ص ۴۵ و مارس همان سال، ص ۴۱ و مارس ۱۹۲۶، ص ۷۹ انتشار یافته است).

از معدود نوشته‌هایی که در مورد عملیات حفاری موجود است، می‌توان به کتاب «خاطرات بلوشر» اشاره کرد. وی آورده است: «هر شیئی که به دست می‌آمد، بلافاصله به ثبت می‌رسید و محل پیدایش آن به دقت در روی نقشه‌ای نشان داده می‌شد. اما تا هنگامی که من در تهران بودم و می‌توانستم جریان حفاری را تعقیب کنم. فقط اشیایی از دوره اسلامی به دست می‌آمد، هم سفال‌های بسیار زیبا و هم سکه‌های طلا به تعداد زیاد، به‌طوری که معمای محل واقعی شهر ری در زمان اشکانیان همچنان ناگشوده باقی مانده بود، اما در بین اشیای مکتوفه کاسه‌ای به دست آمد با نوره‌ای که به خارج ختم شده بود و این خود نشانی از اصل و منشأ چینی آن به شمار می‌رفت.» یک کارشناس آلمانی بعد از بررسی، چنین نظر داد: «این شیء ثابت می‌کند که در قرن دوازدهم بین هنر ایران و آسیای شرقی ارتباطی وجود داشته است و این خود صحت کار حفاری را توجیه می‌کند».

علاوه بر آن، در تاریخ ۷۸/۲/۲۶ که در اثر حفر گودال‌ها و کانال‌های جمع‌آوری فاضلاب در منطقه چشمه‌علی آثار سفالی متعددی به دست آمد، ضمن بررسی محل آثار دیگری نیز شناسایی شد. در دیواره یکی از گودال‌ها قطعات معدود سفال و آجر دیده شد. در ابتدای تونل انتهایی گودال مزبور بجز جز چند قطعه کوزه قفاح که به دست اهالی شکسته شده بودند، اثری مشاهده نگردید. در گودال دیگر در ادامه بررسی‌ها معلوم شد که دیوار گودال را تا عمق ۲/۵ متری خاک رسی، قطعات سنگ و شن و ماسه تشکیل می‌دهد، اما در کف گودال و اطراف تونل ارتباطی نمونه‌ها و قطعات فراوان قفاح و تکه‌هایی از ظروف سفالی وجود دارد.

چنان که گفته شد غالب این قطعات متعلق به کوزه‌های قفاح، تعدادی مربوط به ظروف سفالی مختلف به رنگ نخودی و بخشی نیز در زمره ضایعات کوره بودند. شمار زیادی از ظروف سفالی به دنبال انتشار خبر کشف آثار باستانی به دست اهالی افتاده، شکسته و پراکنده شده بودند. تعدادی از تکه‌سفال‌ها قسمتی از بدنه یا بخش تحتانی ظرف‌هایی با اندازه‌های مختلف را تشکیل

«خاهان خلد آسیان، فتحعلی شاه طاب الله ثراه که اغلب به چشمه علی به تفریح می رفتند، در سال ۱۲۴۸ حکم فرمودند و در بالای چشمه علی صفحه‌ای را هموار کرده بر روی سنگ تمثال آن پادشاه را با بعضی از شاهزادگان منقور سازند و بعضی اشعار در دور آن صفحه کتیبه کرده که از تاریخ این عمل خبر می‌دهد».

در این تصویر فتحعلی شاه قاجار بر روی تخت نشسته است و ملازمان و درباریان اطراف او را گرفته‌اند. نام عده‌ای از افراد که بر سنگ حک شده عبارت‌اند از نواب اشرف والا نایب‌السلطنه، نواب حسنعلی میرزا، نواب محمدتقی میرزا، اشرف والا محمد میرزا، نواب موچول میرزا، نواب حسینعلی میرزا، نواب علی تقی میرزا، نواب والا محمد ولی میرزا و نواب کامران میرزا.

و باز در سمت راست فتحعلی شاه قاجار دیده می‌شود که در زیر چتر ایستاده است. افراد دیگر نواب شیخ علی میرزا، نواب مجید میرزا، نواب اشرف والا بهمن میرزا است.

اینیه و آثار تاریخی اطراف چشمه علی

○ برج طغرل

برج ملور بزرگ آجری که جبهه خارجی آن دارای ۲۴ ترک و دارای تزیینات آجرکاری است، در شرق این بابویه قرار دارد. در اطراف برج تعدادی از مقامات و بزرگان این قوم دفن شده‌اند؛ به طوری که می‌توان گفت اینجا آرامگاه سلطنتی بوده است.

اما ساختمان اصلی آن به آثار قرن هفتم هجری شباهت دارد.

○ نقاره‌خانه

در دامنه کوهسار مجاور کارخانه‌های مواد نسوز و مواد شیمیایی واقع در تقی‌آباد، در جانب شمال شرقی شهر ری بقایای برج بسیار زیبایی ۱۲ ترک آجری در وسط صفا بزرگ دایره‌شکل سنگی (به قطر ۲۶ متر) و اطاق دو طبقه سنگی و گچی مستحکم و شیوا قرار دارد و برج هفت ضلعی آجر و سنگی هم بالای همان قسمت کوهستان خوندنمایی می‌کند. کلیه این آثار مقابر بزرگان عهد دیلمی و سلجوقی بوده است که در اثر کشف تصادفی قطعات پارچه‌های عتیقه در آنجا در زمستان ۱۳۰۳ شمسی، مورد حفاری‌های بی‌رویه واقع گردید و در سال ۱۳۱۵ دکتر ارسیت، باستان‌شناس آمریکایی ضمن کاوشی در خرابه‌های ری خاکبرداری‌هایی در آنجا نمود و از سال ۱۳۲۷ به بعد هم باستان‌شناسی تا حد مناسب تممید و استحکام آثار موجود را انجام داد است.

○ زندان هارون (زندانیان خان یا آتشکده ساسانی)

بنای منفرد و دورافتاده‌ای در سه کیلومتری شمال جاده

می‌داند. این قطعات آثار فرورفتگی‌هایی به مانند جای انگشت را بر خود داشتند. بقایای جوش کوره و سفالهای به هم چسبیده نیز در میان آثار فوق وجود داشت. هیچ‌گونه سفال لعابداری مشاهده نشد. وجود کوزه‌های فقاغ و قطعات بسیار آنها باعث تعجب هر بیننده‌ای می‌شد.

شکل و تزیین متنوع ققاعها نشانه‌ای است از مهارت و تخصص هنرمند و فرصت کافی وی در بروز خلاقیت و ابتکارش. البته نیاز بازار و سلیقه استفاده‌کنندگان را که عوامل مهمی در کاهش و افزایش تولید و تنوع محصولات هستند نیز نباید از نظر دور داشت.

در بررسی سطحی تکه سفالهای پیش از تاریخ، طرحها و نقشهای گوناگون به چشم می‌خورند. رنگ سفالهای جمع‌آوری شده غالباً قرمز و نخودی، و نقش آنها عموماً طرحهای هندسی سیاه‌رنگ است. این طرحها عبارت‌اند از خطوط عمودی، مورب، موازی، موج، جناقی، نقطه‌ای و کوتاه. دو نمونه از تکه سفالها در بازدید از چند گودال حفار شده در کوچه‌های ضلع شرقی تبه چشمه علی به دست آمدند. یک قطعه جالب توجه مربوط به سفالی است قرمز رنگ با نقش نواری به پهنای یک سانتیمتر در قسمت لبه، خطوط کوتاه در سطح افقی و خطوط امواج در ردیفهای یک در میان به رنگ سیاه، در سمت راسته دو طرح بیضی مانند دیده می‌شود. گل جداره داخلی این سفال هنگام شست‌وشو حل شده است و به صورت محلول قرمز رنگی درمی‌آید. علت این پدیده شاید عدم پخت کامل سفال و یا فرسایش و ضایع شدن پوشش و با لعاب آن در اثر مرور زمان و تاثیر عوامل محیطی باشد.

نتیجه

شواهد باستان‌شناسی مهمی از کوچه پیرزاده شهری جمع‌آوری شد که حکایت از محلی در ارتباط با ساخت و پخت سفال و به‌خصوص کوزه فقاغ دارند. بقایای ضایعات کوره و تمدد و تنوع سفالها و تزیینات آنها بر وجود چنین مرکزی دلالت می‌کنند. با توجه به سابقه کشف آثاری از این دست در نقاط مختلف شهر ری، وجود کارگاههای متعدد سفالگری را باید مسلم تلقی کرد و نمونه حاضر را یکی از محلهای تولید ققاع به حساب آورد.

نقش برجسته فتحعلی شاه

یکی از آثار تاریخی چشمه علی، نقش برجسته فتحعلی شاه واقع در دل کوه است. اصل نقش برجسته موجود متعلق به دوران ساسانی بوده، لیکن در عصر فتحعلی شاه قاجار نقش برجسته‌ای بر روی صخره قدیمی انجام شده که شرح آن در «مرآة البلدان» چنین آمده است :

خراسان در مجاورت دهکده‌ای به همین نام (زدان) واقع شده و مشرف به تنگه مصفایی است. ساختمان آن تماماً از سنگ و گچ است و فقط طاقهای غربی طبقه دوم با آجر ساخته شده است.

منظره خارجی بنای زندان به شکل مکعب مستطیل و سنگهای غیرمنظم تیره‌رنگ و صاف و با ملاط گچ ساخته شده و با رنگ تپه‌مامورهای همجوار یکنواخت است. به همین سبب از نظر عبیرین و علاقه‌مندان به این آثار دورمانده و کم جمعیت بودن آبدای اطراف آنجائیز در بقای این اثر تاریخی مؤثر بوده و از ویرانی و لطمه بیشتر تا حدی مصون و محفوظ مانده است.

بنای مزبور متعلق به دوران آل بویه و سلجوقی (قرن ۴ و ۵ هجری) است. همان طور که از نام آن پیداست، این ساختمان برای زندان ساخته شده است. در سالهای اخیر تعمیرات اساسی به وسیله اداره کل باستان‌شناسی در آن به عمل آمده است. این بنا در سال ۱۳۳۴ در فهرست آثار تاریخی ایران منظور شده است.

○ آتشگاه ری

آتشگاه عظیم ری در دو فرسخی جنوب شرقی شهرری بر فراز تپه‌ای واقع است که قسمتهایی از دیوارهای سنگی و آجری آن با دهلیزها و اطاقهای چند باقی است. تپه مزبور به مناسبت دو پایه بزرگ موجود از آثار باقی‌مانده بنای قدیم آتشکده ری به

نام «تپه میل» خوانده می‌شود. این تپه در دهه ۱۳۴۰ از طرف اداره کل باستان‌شناسی ضمن خاکبرداری مورد مرمت قرار گرفته است. آتشکده ری را انوشیروان پادشاه ساسانی پی افکنده است.

○ تپه‌های مرتضی کرد و چال ترخان

بقایای کاخهای اسانی در این تپه‌ها که در چند کیلومتری جنوب غربی شهرری واقع شده قرار دارد. نقوش برجسته و ستونهای سترگ با تزئینات گچبری در حفاریهای دکتر اشمیت در سال ۱۹۳۵ از این کاخ به دست آمده که نمونه‌های مهمتر آنها اکنون در مورد ایران باستان زینت‌بخش غرفه ساسانی است. نقش بهرام گور و آزاده که سوار بر شتر به صید آهو مشغول هستند، در میان آنها جلب توجه می‌نماید.

○ قلعه گبری

در مسافت قریب یک کیلومتری مشرق نقاره‌خانه، بیرون آبادی امین‌آباد شالوزهای برج دیگری در تپه به نام «تپه گبری» وجود دارد که آن هم در زمره همین گونه مقابر بوده قطعات پارچه‌های نفیس عهد دیلمی و سلجوقی در آنجا نیز به دست آمده است.

○ کوه طبرک و باروی شهرری و سرسره فتحعلی‌شاه قاجار

در جانب جنوبی کارخانه سیمان شهرری کوهستانی است که خاک و سنگ مورد نیاز برای تهیه سیمان کارخانه را از آن استخراج می‌کنند. بر فراز این کوه، قلعه طبرک معروف شهرری ساخته شده بود که بر دامنه جنوبی کوه قرار داشت و ضمن خاکبرداریهای کارخانه سیمان، بقایای دیوارها و برجها و ساختمانهای مختلف عهد دیلمیان و سلجوقیان از زیر خاک بیرون آمده است و دکتر اشمیت امریکایی هم در سالهای ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۶ کاوشهای علمی در همان محل انجام داد.

باروی خشتی شهرری در دنباله قلعه طبرک سمت مغرب بر فراز تپه‌سنگی چشمه‌علی امتداد یافته و بقایای آن موجود و مشهود است. بر دامنه جنوبی تپه چشمه‌علی در محل مشرف به باغ صفاییه، ضمن کاوشهای دکتر اشمیت ظروف و آثار دوران ماقبل تاریخ مربوط به حدود هزاره چهارم پیش از میلاد کشف گردید که در موزه ایران باستان دیده می‌شود.

نقش سرسره فتحعلی‌شاه قاجار که نقش برجسته این شهریار را در حال شکار شیر نشان می‌دهد، طرح «عبداللله خان» معمار و نقاش باشی و حجاری «آقامحمدقاسم حجاری‌باشی» با حاشیه‌ای از اشعار مدیحه و مورخ به ۱۳۴۶ هجری در میان دامنه جنوبی همین کوه وجود داشت و محل سر خوردن که شبیه سردرهای عهد زندیه در شیراز در مجاورت این نقش درست کرده بودند نیز به سمت چپ (جانب غربی نقش) تعبیه کرده بودند که تمامی این آثار بر اثر انفجارهای کوه جهت کارخانه سیمان از میان رفته است. بالای نقش فتحعلی‌شاه محل حجاری قدیمیتری نمایان بود که طرح ساده‌ای از پیکر انسان از آجر عهد ساسانی یا به احتمال بیشتر از آغاز دوران اسلام در آن حجاری کرده بودند. مقارن احداث نقش فتحعلی‌شاه تا اندازه‌ای آن را محو نموده بودند و با از بین رفتن نقش فتحعلی‌شاه و سرسره بقایای نقش قدیمتر نیز معلوم گشت.

فهرست منابع

- ۱- پروژه محور سیاحتی امامزاده عبدالله - ابن بابویه - چشمه‌علی، گزارش مرحله اول، مرکز اسناد و مدارک علمی، مدیریت میراث فرهنگی استان تهران
- ۲- چشمه‌علی (ری)، مدیریت میراث فرهنگی، استان تهران، گزارش بررسی باستان‌شناسی در منطقه چشمه‌علی شهرری، گزارش فرسید صدیقی، اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، تیرماه ۱۳۷۸
- ۳- مجموعه مقالات پژوهشی اداره یک میراث فرهنگی استان تهران، (پژوهشگاه) دفتر پنجم زمستان ۱۳۸۱، چاپ و صحافی نقشیته